

Demszky Gábor

Utópiák barátok tollából

Amit a múltunkról tudunk, azt nagyjából utópiákból tudjuk, hiszen mi mások a műalkotások és történelmi művek, mint egy utópisztikus valóság darabjai? A jövőről is szükségünk van utópiákra, de nem abban a hitben, hogy meg is fognak valósulni, mert az tévhit, az utópiák soha nem valósulnak meg és erre nincs is szükség, mert már léteznek. Ám két mesterem és jó barátom életműve többek között arra tanított, hogy mindaz, ami egy adott világban az emberekben a legjobb, szerencsés korszakokban a világegyetemünk irányítójává válhat, még ha olykor elkápráztatja és tévútra viszi is őket a csalfa remény.

Heller Ágnes és Konrád Györgyöt búcsúztatva már számtalan életrajzi részlet és baráti emlék megjelent. Hozzám túl közel vannak/voltak még ahhoz, hogy az életükről néhány rövid epizódon kívül bővebben írjak, ezért más fő témát választottam. Arról sokkal szívesebben írok, hogy Konrád szenvedélyesen érvelt a új Mitteleuropa-projekt mellett és amúgy elkötelezett antipolitikus is volt. Heller gondolatainak 1968 adott aktualitást, Konrád Közép-Európáját pedig 1989 értelmezte. Heller a marxista szükségletelméletről és persze az elidegenedés fogalmáról már az emigrálása előtt is, a *Telos* és a *New Left Review* című folyóiratok hasábjain publikált, mert idehaza már nem tehetette, Konrád pedig, Michnikkel, Havellel és Kunderával együtt, Közép-Európa jövőjéről a nyolcvanas években már csak szamizdatban írhatott.

1. ÉLETEPIZÓD

„Keresek egy utópiát: ez a város!”

Konrádnak nehezebbre esett államhatárok között gondolkodni, mert úgy gondolta, hogy a nemzetállam kultúráját a polgárosodás már rég kinőtte.

A „városalapító” Konrád, korai és kései írásai-
ban, mi mást tenne, urbánus utópiát hirdet.

Budapest a szerző számára nem tragikus város, hanem inkább epikus.

„Túlélte már néhány katasztrófát és jó erőben van.”

Egy Kossuth Lajos utca környéki utcából lép előm, majd gyerekeket fektet, mesél, édesanyjukkal, második feleségével, Lángh Júliával takargatja őket.

Valahol a Belváros közepén vagyunk.

Ő a látogató, amiről nem beszél, de én jól tudom, hisz épp tőle tanulok szociográfiát írni. Kőrösi Zsuzsa hozott el hozzá. Arra készültem, hogy igen kevés időm lesz arra, hogy beszélgessek vele, ezért *in medias res* azzal kezdtem, hogy épp kirúgtak a jogi karról. Ettől megelégnélkül, érzem, hogy a közléstől érdekesebb lettem.

Mosolyogva, ám rém nyugodtan megjegyezte, hogy úgy látszik, vannak már kirúgott joghallgatók is, és én némi elégedettséget is kiéreztem halk hümmögéséből.

A második találkozásunk már az átkos magyar történelem része volt.

Elöttem a tabló, amin már mindenki rajta van, aki akkor is benne volt a „krecliben”, és még ma is fontos nekem. Haraszi Miki, aki okosan válaszolt a vád kérdéseire. (Izgatással vádolták, mert a marósk és más kispesti gyári munkások életéről Günter Walraff német sztárújságíró stílusában írt könyvet.)

A védelem vagy vád – ki emlékszik már rá – tanú közlül előlépett Bacsó Péter, akinek imádtam a meséjét, amit a pulpitus előtt állva, időnként önmagát szórakoztatva, kuncogva mondott el. Ő ugyan elolvasta a *Darabbért*, mondta Bacsó, ám egyáltalán nem tudta használni, mert a könyv nem volt humoros, teljesen hiányzott belőle a szatirikus elem, tehát nem volt potenciális alapanyag az ő számára.

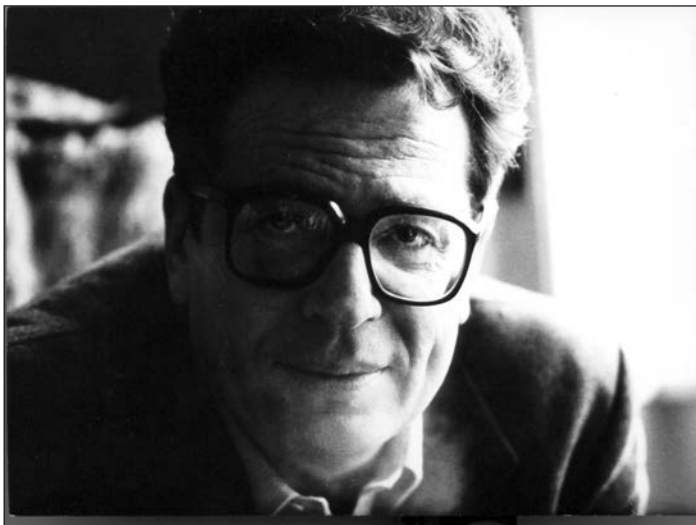
Dalos Frédi írta meg ennek a történetnek a végét.

Ugyanis Konrád azonnal, a bíróság előtt állva, így kommentálta Miklós felfüggesztett ítéletét, idézem: „Látjátok, légerek nélkül nem megy!” (Már-mint a fegyelmezés és öncenzúrára való kényszerítés.)

A tárgyaláson sokan voltunk. Végighallgattuk a vád- és védőbeszédet, majd türelmesen kivártuk az ítélethozatalt.

A három Grácia – Andrassy Katinka, Duczynska Ilona és Rajk Júlia – az első sorban ült. Demonstratív jelenlétük is szerepet játszhatott abban, hogy Haraszi Miklós függesztett börtönbüntetést kapott.

Konrád is, és Haraszi Miki is, akkoriban kerültek nagyon közel hozzám. Érteni véltem és megszerettem őket. Mindig kerestem az alkalmat, hogy

Hetvenes évek, amikor megismertem

társalogjunk, így vagyunk azokkal, akiknek jólesnek a szavai. Ráadásul a velük töltött idő alatt mindig éreztem valami pluszt, másként való viselkedésük és gondolkodásuk mintául szolgált a számomra.

Hans-Henning Paetzke szerint (többek között Gyuri hivatalos német fordítója) „Staatsfeindliche Hetze”, azaz államellenes izgatás valósult meg.

Tehát végre volt már valami tét.

Gyuri egy időben a Szilágyi Dezső téren lakott édesanyjával, aki hosszú időt élt meg. Amikor a kéziratok cseréje vagy a szükséges korrektúrák miatt meglátogattam Gyurit, időnként bekukkantott hozzánk a szobába és megkérdezte, hogy hozzon-e valamit. Ez még jóval azelőtt történt, hogy Konrád megismerte volna Lakner Juditot és együtt a Torockó utcába költöztek volna.

Szemben Gyuriék lakásával a Fő utcán, a Batthyány tér felé, százéves nagymamájával egy fedél alatt, ott lakott Krassó. Gyakorta meglátogattam őket egymás után, hogy azután a Gellérthegy irányába folytassam a sétámat, mert Kis János is, és Kenedi János is, a hegyoldalban egymáshoz közel ott éltek. Dolgoztunk, én sétálva gondolkodtam és egy francia tévécsatorna szerint szerkesztettem is. Nem tudom. „Egy ember, aki sétálva szerkeszt” – ez a filmcím az Antenne 2 csatorna *Resistance* című sorozatában amolyan blikkfangos, filmes túlzás volt, de bizonyára kellett nekik a mese. A felvételeket rejtett kamerával készítette a stáb és ezzel a címmel valószínűleg nagyobb nézettséget értek el. Abban az időben hátizsákom valóban tömve volt kéziratokkal, szamizdat folyóiratokkal és könyvekkel.¹

2. EPIZÓD

Gyuri gyakorta megfigyelő, affirmatív attitűddel írt: Például a Bem téri randevúról:²

„1982 nyarán szívesebben lennék a készülő tüntetésnek csupán a szemlélője a szomszédos eszpresszóból. Noha tudom, hogy benne leszek valahol a közepe táján. Jutka nem helyesli: meg akarjátok veretni magatokat? Még kevésbé örül annak, hogy el akarok menni rá. Érdekes könyvekkel otthon vár.”

Amúgy Konrádot hivatásszerűen és szenvedélyesen érdekelte a főváros. Látogatóként is, és később urbanista szociológusként is ezzel a témával múltatta idejét és egyre nagyobb szakértelmet mutatott fel. Amikor csak tehetette, hosszú sétákra indult Pesten és Budán, Berlinben és Párizsban. Érzéki vonzerőt talált ott is, ahol más csak mellékutcákat vagy piactereket látott. Ezért ha a „Budapest világváros-projekt” épp aktuális részleteiről kellett valamit megbeszélnem, akkor mindig hozzá fordultam. Meglátogattam otthon, vagy bejött hozzám a Városházára. Mindebből az következik, hogy természetesen csakis ő találhatta ki a Magisztrátust, hogy legyen egy olyan hely, ahol megbeszélhetjük a főváros ügyeit.

„Úgy gondoltam, hogy az eszmecsere a városról: kulturális esemény” – írta.

Azzá is tettük. Hivatalba lépésem idején szélesre tártuk az ajtót a „civiliek” előtt, és egy új közéleti tétárum megteremtésével is próbálkoztam.

Ennek a színpadán lépett föl a Magisztrátus. Hogy miként a színházban: szórakozzunk és bölcsőbbek legyünk általa. „Hogy legyen egy este, ahova érdemes rendesen felöltözve elmenni, ahol van kivilágítás és a szünetben büfé és beszélgetés az ismerősökkel, talán vers vagy zeneszám is, ahol ünnepnap kedéllyel a mi ügyeinkről lesz szó” – nyilatkozta Konrád az első ülés után.

Úgy terveztem, hogy minden estének más lesz a gazdája, így mindenki a maga stílusában állíthatta össze a diskurzust. Izgatott voltam: vajon tudunk-e a konfliktusokból az indulatokat is enyhítő, mutató vitákat kerekíteni?

Ránk fért volna.

A testületet azzal a szándékkal hoztuk létre, hogy pártoktól és hivataloktól függetlenül és kötetlenül figyelje a főváros életét, és rendszeres találkozóink során a bölcs magiszterek ötleteket adjanak a város vezetőinek. Neves közéleti személyekből és művészekből állt össze a Magisztrátus. A felkérést senki sem utasította el. Igent mondott: Ascher Tamás,

Bence György, Buda Béla, Cseh-Szombathy László, Ekkler Dezső, Esterházy Péter, Győrffy Miklós, Jenei Zoltán, Jovánovits György, Karátson Gábor, Kemény István, Kocsis Zoltán, Komoróczy Géza, Kornai János, Kozma Imre, Makk Károly, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Néray Katalin, Petri György, Rajk László, Rév István, Solt Ottília, Szelényi Iván, Szörényi László, Vályi Nagy Ervin, Várszegi Asztrik, Vas István, Vekerdy Tamás, Vörös Károly. A Magisztrátus első elnöke természetesen Konrád György lett. Később, amikor meguntta, akkor Makk Károly barátjára bízta a szervezését. Makk boldogan vette át a szerepet.

A Magisztrátus rövid életű volt, de az indulásnál kapóra jöttek az ülésen elhangzott gondolatok. Mindenhez egészen más perspektívából közelítettek, mint mi, a napi gondjainkat kívülről figyelő „magiszterek”. Ezért volt jó velük eszmét cserélni.

„A sűrűsödési pontokat, az okos hálózatokat keresd, és ne csábulj el a karavánszerájoktól, a mesterséges csodáktól, azoknál többet ér egy jó beszélgetés”, mondta gyönyörű és jól felismerhető baritonján, majd hozzátette: „A városnak mindig módjában áll a kormányzatra mint valami ideiglenességre gondolni.” Ezt még az első Orbán-kormány idején mondta, amikor rendszeresen arról győzködött, hogy a főváros kiszáritásának politikája nem lesz, nem lehet sikeres – és igaza lett.

Orbán 2002-ben Budapest miatt bukott meg.

„Do it! Tedd meg!” – mondogatta Konrád, és mikor elhúzta a tudatlanság fátylát, villanásnyi időre láthatóvá vált és elérhetőnek tűnt a szabad szellem. Az ő társaságában látogattam meg 2008-ban Václav Havelt, akinek az irodája egy kicsiny prágai utcácskában volt.

Kancelláriának hívták.

Mára már könyvtárat neveztek el Václavról, mert „a csehek jól tudják, hogy kultusz nélkül hiányos az emlékezet”.

A magyar nyelven még szamizdatban kiadott könyveiből vittünk neki ajándékba néhány példányt.

„Légiesen finom, halkan, de derűsen beszélő, kissé mélabús hangú barátunk könyvei ott sorakoztak körülöttünk” – írta róla Gyuri.

Konrád szinte mindig magányosan sétált, ám „sokan követték lépteit”. És évtizedeken át párbeszédet folytattak vele. Közülük Adam Michnik,

Fotó: Kőbányai János

Demszky Gábor és Heller Ágnes 2017 augusztusában Nagybörzsönyben

Václav Havel és Milan Kundera volt a legismertebb. Nekik köszönhető, hogy Közép-Európa vizsztatért. Hiába próbálták sokan és sokáig úgy kezelni, mint Ninivét.

Ausztriában évtizedeken át még „az sem volt megengedett, hogy kimondassék a Mitteleuropa kifejezés”. A Jalta utáni rendszer bipoláris volt. Nyugat-Európa tudomásul vette a felosztást, azzal a technikával, hogy a történelmi Közép-, Kelet- és Délkelet-Európának mindazon részeit, amelyek 1945 után szovjet uralom alá kerültek, évtizedeken át egyszerűen Kelet-Európának nevezte. Az eluralkodó német Ostpolitiknak köszönhetően, a hetvenes évektől kezdve kormányaival is igen jó viszonyt ápolt.

Nem tartom véletlennek, hogy a Szolidaritással együtt visszatérő remény mintegy visszahozta Közép-Európa fogalmát. Mégpedig jelen időben. Ezt a gondolatot, mindenki mást megelőzve, Milan Kundera hozta forgalomba a „Közép-Európa tragédiája” című tanulmányában.⁵

A Kundera által életre keltett új közép-európai-ság mitikus és költői. Esszéjében Közép-Európa múltját pontosan olyannak rajzolja, amilyennek a jövőjét szeretné látni. Szerinte mindig is racionális, humanista és toleráns, egyszóval nyugatias volt. „Közép-Európa nem más, mint amit a Dichter und Denker, vagyis a költő és a gondolkodó fogalmaitakarnak, míg Kelet-Európa kapcsolódik a Richter und Henker, azaz a vérbíró és hóhér kategóriákhoz” – írta esszéjében.

„Úgy tűnik – írta, a Dichter und Denker gondolatmenetet folytatva Konrád –, hogy a nemzetközi-

ség zászlóhordozója az értelmiség, és nem a munkásosztály”, mert a szovjetekre nyomást gyakorolni, kizárólag „a nemzetközi értelmiségi arisztokrácia” képes. „A disszidensek, az autonóm értelmiségiek ugyanolyanok az egész világon, tekintet nélkül arra, hogy milyen politikai filozófiát vallanak.” Össze kell őket hozni, megteremteni azt a fajta értelmiségi keretet, amely túllép „az ideológiai háború intellektuálisan steril hadműveletein”.

Ám Konrád azzal tűnt ki, hogy túl tudott lépni ezen az „intellektuel” utópián. Az általa favorizált, félelem és a remény állapota között vergődő „antipolitika” részben descriptio, részben prescriptio. „Működési tere az a zóna, amely az állam és az egyén, a hatalom és a hatalomnélküliség között húzódik. Gyűjtőpontja úgy helyezkedik el, hogy túlmarad a családi fészek önös szempontjain, de belül marad a teljes nemzeti függetlenség látóhatárán” – írta róla Timothy Garton Ash.

A konrádi antipolitika már felvállaltan a lehetetlen művészete, másképpen fogalmazva „a tehetetlenség gögje”. Egyenlő azzal, hogy a megvertség állapotában élünk.

2004-ben, az Európai Unió bővületében írásai-ban már újra a remény kerekedett felül. „Az elit – akár akarja, akár nem – rajta van a vonaton, megy Nyugatra, beletanul a közös euró-amerikai értékrendbe, mint a kiskutya az ugatásba. Ezek az elvek megtanulhatóak és a kelet-európaiak meg is fogják őket tanulni.”⁴

Új kategorikus imperativus született: „megtanulják, hogy annál szabadabbak, minél kevésbé függenek az államtól. Aki ezt nem tudja megtanulni, az kívül reked.”⁵

„Rákényszerülünk, létre fog jönni az európai alkotmány.”⁶ Mindebből a polgárok számára a „az egész Európára kiterjedő jogrend kialakulása a legfontosabb... A polgárosodási folyamat, amely Nyugaton kezdődött, megy tovább keletre, megy át Szi-bériába.”⁷

Hát nem egészen így alakult. Nem ment, hanem inkább onnan jött, és valami egészen más érkezett, nevezetesen az illiberalizmus.

Nekem utólag visszatekintve úgy tűnik, hogy a baj akkor kezdődött és akkor manifesztálódott, amikor megbukott Giscard d'Estaing európai alkotmányozási kísérlete, és ezáltal Európa nem mozdult el a föderalizmus irányába. A 2000-es évek első felében nem született meg az új európai alkotmány. A bővítés sikeres volt, ám az unió mélyítésének kísérlete nyilvánvalóan fiaszkónak bizonyult.

3. EPIZÓD

Heller Ági számomra „örök”, majd mindennap gondolkodom rá. Amikor több évtized kényszerű emigrációja után végre visszatért Budapestre, és nemcsak az egyetemi oktatásba és akadémiai közéletbe szállt be, hanem a rendszerváltás lázában közéleti témákban is hallatni kezdte a hangját, mindig nagy örömmel olvastam a vele készített interjúkat. Példaképnek tekintetem, nagyon figyeltem rá.

Így vagyunk azokkal, akiket valamilyen értelemben mesterünknek tekintünk.

Polgármesterként oly sokféle eseményre hívtam, hogy lehetetlen elősorolni, és persze minden fővárosi kitüntetést és díjat megkapott. Találkoztunk Berlinben, Washingtonban és számos budapesti előadásán. Ő volt az én szememben az a szakácsprofista, a „mester előadó”, aki több évtizedes tapasztalattal a háta mögött, előadást tudott tartani bármely filozófiai vagy közéleti témáról. Hallottam előadni németül és angolul is, ám magyar nyelvű előadásai is lenyűgöző performance-ok voltak. Pontosan kimérve 90 perc, volt eleje-közepe-vége, hibátlanul csinálta, úgy, ahogy kell.

Heller igazi reneszánsz ember volt, aki a tanításban és írásban lelta a legnagyobb örömét, ám a zene-tudományhoz és művészettörténethez is kiválóan értett. A német klasszikus filozófiáról és Lukács György kapcsán írt tanulmányait olvasva, egyetemi éveim idején szerettem bele. Ám később szinte minden könyvét és számtalan tanulmányát elolvastam. Idekívánkozok a megjegyzés, hogy az Amerikában megjelenő *Telos* című filozófiai folyóiratban megjelent, Marx szükségletelméletéről írt tanulmányának magyarra fordítása kapcsán tanultam meg angolul.

Ági minden nap úszott. Profin, gyorsan, több úszásnembben. Két éve meghívtuk a házukba, hogy tartson néhány előadást. Abban állapotunk meg, hogy első este Kantról, másnap a Budapesti Iskoláról, harmadnap pedig Shakespeare-ről fog beszélni. Ágnes Zsuzsi lányával érkezett és vele is lakott, általában feleségem, Noémi vitte le a tengerpartra délelőtt őket. Mondanom sem kell, hogy nagy élmény volt mindannyiunk számára ez a néhány nap. Esténként körülültük a nagyasztalt és Heller Ágnessel hallgattuk.

Ági másodperc pontossággal betartotta a kért időkeretet és mindenkire odafigyelve, empatikusan válaszolt amatőr kérdéseinkre. Tucatnyian voltunk, egy-két üveg jó bor is elfogyott. Számomra ezek voltak a két éve lent töltött hetek legszebb napjai.

Az „antipolitikus”

Legérdekesebb és legalaposabb önéletrajzi könyvét, a *Bicikliző majmot*, Kőbányai Jánossal együtt írták, nagyjából János nagybörzsönyi házában.

Sokat hallottam róla másik filozófus mesteremtől, Vajda Mihálytól, akit a hetvenes évek elején ismertem meg és nagyon megszerettem. Misu akkor fejezte be a fasizmusról szóló kitűnő tanulmányát. Amúgy már évek óta Edmund Husserlrel foglalkozott és nem voltam még húszéves, amikor angolul mesterfokon tudó feleségem belefogott Vajda *Mitosz és ráció határán* könyve angol nyelvű kiadásának előkészítésébe, a mű lefordításába.

Ági akkor még a távoli homályban volt. Misu mesélte, majd Ágnes önéletrajzában is olvastam a történetet arról, hogy miként íródott egyik kedvenc olvasmányom, Heller Ágnes *A reneszánsz ember* című könyve. Hermann Istvánnal a hatvanas évek legelején utazást tettek Olaszországban. Igencsak spóroltak, hogy ki tudjanak jönni az akkoriban a turistaútlevelel járó, szűkös, 100 dolláros keretből. Ágnes volt az itáliai utazás „idegenvezetője”. Hermannnal együtt fedezték fel a reneszánsz Itáliát. (Ez volt az utolsó közös utazásuk, 1962 júniusában Heller Fehér Ferenchez költözött.)

Ezután a felfedező út után írta meg a *Reneszánsz ember* című, ma már klasszikusnak számító, számos

nyelvre lefordított könyvét. Ez volt számomra az igazi bravúr. Egyszerre szól íráskészségről, elszántaságról és szorgalomról, no és persze egyetemes műveltségről. Talán nem túlzás azt írni, hogy Heller Ágnes zsenialitásáról.

4. EPIZÓD

Itt egy hosszabb kitérőt kell tennem. Ahhoz, hogy a korai Marxot interpretáló Heller Ágneset megértsük, vissza kell nyúlnunk annak a filozófusnak munkásságához, akinek első filozófiai műve *A gazdasági-filozófiai kéziratok* (gyakorta Párizsi kéziratoknak is nevezik) volt, amit Karl Marx 1844-ben publikált. Ebben szinte kizárólag igen nehezen érthető „hegeliánus” fogalmakat használt. (Bizonyára lesznek, akik most feladják ennek a nekrológnak szánt szövegnek az olvasását, de Marx korai műveinek kései interpretációjáról nem lehet egyszerűbben írni.)

A nagy klasszikust idézve: Az ember a munkafolyamat során „külsővé, idegenné válik”, és csak a munkáján kívül érzi magát „önmagánál”. Mivel Karl Marx szerint a munka az ember „nembeli lényege”, ezért a tőkés viszonyok között, ahol a mun-

„Gábor, kellene egy magisztrátust csinálnod”, 1991, Városháza
A fotók a Demszky Gábor Archívumból valók

kafolyamatban imént idézett „külsővé, idegenné válás” történik, az ember „a nembeli lényegétől elidegenedve él”.

Amikor húszévesen először olvastam Heller Ágnes erről szóló tanulmányait, körülnézve szép hazánkban és a szovjet tömbben, arra gondoltam, hogy a szocializmusban is van, lennie kell elidegenedésnek, hiszen a munkafolyamat során a munkás itt is „külsővé, idegenné válik”. Ezt a felismerésemet azonnal meg is osztottam azokkal a diáktársaimmal, akikkel hetente a filozófiai diákkörben találkoztunk. Szorgalmasak voltunk. Diákköri dolgozatokat írtunk a számunkra becses felismerésről, és úgy gondoltuk, hogy a Lukács György tanítványai (Vajda, Márkus, Heller, Fehér, Bence és Kis) által elének tárt korai Marx bőséges muníciót ad a létező szocializmus kőkemény és engesztelhetetlen kritikájához. Amikor ezeket a klasszikus szövegeket olvastuk és fölneztünk belőlük, csak a sivár valóságot láttuk. Megállapítottuk, hogy az „emberi lényeg” valamennyi tartozéka hiányzik a szocialistának nevezett rezsimből, és ezt szóvá is tettük. Jelesül azt, hogy „a létező szocializmusból” hiányzik a tudatosság, szabadság, sokoldalúság, és ebben az „elidegenedett” szocialista világban mi elnyomottnak éreztük magunkat.

Azzal persze nem vetettünk számot, hogy a klasszikus német filozófia nyelve, amit Marx Hegel nyomán használt, teljességgel érthetetlen azok számára, akik nem tanultak filozófiát vagy nem akarták alaposabban megismerni Marx korai írásait. (Nem baj, majd mi elmagyarázzuk nekik, hangzott el gyakorta a diákkör szüneteiben a folyosókon.)

Heureka! – gondoltuk. Mi már tudjuk, hogy csakis Marxot (az igazi Marxot) kell számon kérnünk az „elidegenedett, elnyomó szocialista rendszeren”.

Közben naiv módon észre sem vettük, hogy a létező legkényesebb témát helyeztük a politikai diskurzus középpontjába. Annak a világnak, amelyben éltünk, a szabadságaink, ma úgy mondanánk, szabadságjogaink korlátozása volt a legfontosabb jellemzője, és tessék, kiderült, hogy Karl Marx írásainak helyes olvasata is elvezet bennünket ehhez a radikális rendszerkritikai felismeréshez.

Úgy gondoltuk, hogy megérett az idő arra, hogy belevágjuk fejszénket a szocializmus elkorhadat fájába, hulljon a forgács, derüljön ki az igazság.

1971-ben, akkor másodéves joghallgató voltam, fölvettem a filozófia tanszékre demonstrátornak. Ez azt jelentette, hogy a táblánál állva segítettam Földesi Tamás logikaelőadásai alatt. Közben a filozófiai diákkör titkára is voltam. A diákkör legfontosabb

tevékenysége a kéziratok körbeadása volt. Ezeket a szövegeket nem cenzúrázta, nem ellenőrizte senki. Azt is mondhatjuk, hogy saját kezűleg gépelt és az egyetemen terjesztett ős-szamizdatok voltak ezek, áttételes vagy direkt politikai tartalommal. Utólag látom: szinte kizárólag a Lukács-iskola és az újbaloldal („frankfurti iskola”) filozófusainak az írásait tanulmányoztuk és persze azokat a klasszikusokat is, akikhez ezek a szerzők visszanyúltak. Természetesen a korai Marx elidegenedésméletével kezdtük. Egyik dolgozatomban ezt idéztem a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból*: „A magántulajdon oly ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a miénk, ha bírjuk, ha tehát tőkeként egzisztál számunkra, illetve, ha birtokoljuk, megesszük, testünkön viseljük, lakjuk, egyszóval használjuk... Az összes fizikai és szellemi érzékek helyébe ennél fogva az összes ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a bírás érzéke lépett.” Ekkor már kézzől kézre járt a az általam lefordított Heller Ágnes-elemzés Marx szükségletelméletéről. Tóth Laci barátom a bürokratizmus elméleteket ismertette és Max Weber írásait értelmezte.

Ezek a több példányban legépelte dolgozatok és fordítások sokak figyelmét felhívták a diákkörre. Szövegeinkben kemény rendszerkritika fogalmazódott meg, mivel a filozófiai szövegeket azonnal politikai síkra vetítettük. (Fogalmunk sem volt persze arról, hogy az ötvenes évek első felében volt már egy elidegenedésvita Magyarországon, amelyet szankciók követtek, és hogy annak a vitának több filozófus résztvevőjét rendőrségi figyelmeztetésben is részesítették.)

Újbalosok voltunk, az ortodox, hagyományos marxizmust tagadtuk vagy inkább lenézően kezeltük és semmibe vettük. Alapjaiban elutasítottuk a rendszert, amely nem elég közösségelvű, nem elég szociális, nem oldja meg a szegénység problémáit, nem nyújt az emberek számára élhető alternatívát, azonfelül elidegenedett, bürokratikus stb., stb. Az újbaloldali gondolkodásban megjelenő messianizmus erősen hatott ránk, de nem volt kikristályosodott ideológiánk. És tegyük hozzá mindehhez a nemzetközi környezetet, a kommunákat, az életforma forradalmát célzó 68-as nyugati mozgalmakat.

Maoisták soha nem voltunk. Erről a tévhitről szépen ír Dalos György a *Múlt és Jövő* 2010. decemberi számában: „A nem sok ténnyel dolgozó, ám fantáziadús publicisztika a Tanácsköztársaságra emlékező megmozdulást »maoista« mesterkedésként jellemzik. Íme egy hang az Index-fórumból: Demszky, Dalos, Haraszi és a többiek szektás elmentetetését sem nézték jó szemmel a szüleik március 21-én, mikor vörös zászlók alatt kívántak de-

monstrációt rendezni a »nacionalista csőcselék« 15-i tüntetése ellen. A káderszülők bölcsebbek voltak, mint fiaik, akik dühösek voltak az apák »túlzott liberális musa«, »kispolgárisága« miatt. Bármily hízelgő is rám nézve a besorolás, be kell vallanom: egyik eseményhez sem volt közöm. Éppen csak túljutottam a rendőri felügyeleten, az internáláson, valamint a Haraszi Miki által inspirált huszonöt napos éhségsztrájkon, és leginkább nyugalomra, biztonságra vágytam, lelkiere és anyagra.

A legenda más vonatkozásban sem stimmel – egyrészt az említettek közül egyedül én voltam a hatvanas években maoista, másrészt pedig egyikünk sem volt kádergyerek, noha ezt sem kellene szégyellnünk. Igaz viszont, hogy az »internacionalista« tüntetés a »nacionalista« ellenpárja akart lenni, bár nem ellenséges, hanem inkább rivalizáló jelleggel. A rendszer önmagát tekintette mind a negyvennyolcas, mind pedig a tizenkilences hagyomány örökösének, s a kétféle tiltakozás, mindkettő a hatvanas évek nyugati diákmozgalmainak halvány visszfényeként erre a körülményre próbált reagálni. Egységes világszemléletről egyik oldalon sem volt szó: Che Guevara neve a »népi« fiatalok között is jól csengett – Csoóri Sándor szép siratót írt róla (»Szerethettek volna a nők / szerethetett volna a tenger...«). Ugyanakkor a gerillavezér »urbánus« hívei is elítélték Csehszlovákia megszállását, vagyis a nemzeti szuverenitást értéknek tekintették. Szó se volt még ekkoriban kérielt világnézetekről, csak olyanféle ösztönös, tekintélyellenes lázongásról, amelyet Gazdag Gyula vitt filmvászonra az alig túrt *Sípoló macskakőben* (1971). És persze mindkét oldalon akadtak vagányok, akik a »hétköznapi forradalmiság« hivatalos, fűrészpor ízű doktrínájával szemben vállalták és el is vitték a balhét.”

Kedvelt olvasmányunk Márkus György *Marxizmus és antropológia* című, pár évvel korábban megjelent műve volt, amelynek minden sorát nagy becsben tartottuk. Utópista újbaloldaliként mereven elzárkóztunk attól, hogy a rezsimbe bármiféle módon betagozódjunk. A KISZ-ből hamarosan kizártak bennünket, a pártba való belépés gondolata sem merült fel bennünk. Tudtuk, hogy az olvasókori vagy diákkori besorolást már kinőttük, ám buzgón terjesztettük az írásainkat és kihasználtunk minden egyetemi vitafórumot és szemináriumot arra, hogy előadjuk keményen rendszerkritikus álláspontunkat. A proletárdiktatúrában a diktatúra elveszi a proletártól azt, amit megtermel, és így a munkás nem rendelkezhet vele. A diktatúrában igenis létezik elidegenedés – hirdettük. Akkor még nem a szabadság hiányáról beszéltünk. Roppant körülményesen fejeztük ki magunkat, de a szöve-

Fotó: Kóbányai János

Heller Ágnes és Konrád György

geink nagyon érzékenyen érintették a pártállami jogi kari képviselőit. Marxista tanárainknak nagyon fájt, hogy épp Marxtól idézve támadjuk a rendszert, de amíg ez nem kapott sokkal szélesebb nyilvánosságot, addig elviselték.

A mi számunkra Heller Ágnes írásaiban Marx utópikus dimenziója bontakozott ki. Ebben a marxista kommunizmusvizióban megszűnt az ellentét az individuum és az emberi nem között, megszűnt az elidegenedés. Heller messianisztikusnak nevezte az utópikus újbaloldal ideológiáját. Ebből a vízióból az következett, hogy nekünk is másképp kell élnünk. „Családforma és kommunizmus” volt a címe annak a *Kortárs* 1970-es évfolyamában megjelent Heller és Vajda által jegyzett írásnak, amely az életforma kívánatosnak vélt forradalmát a korai utópikus Marxból vezeti le. Az életforma forradalmának az ideológiája nemcsak a párizsi 68 diákmozgalmat hatotta mélyesen át, de ott munkált azokban a kommunista kísérletekben is, amelyek Magyarországon is megjelentek.

A kommunák „itt és most” akarták megszüntetni a régi életformát, hogy beleugorjanak egy ki nem próbált újba. Hellerék ebben a cikkükben nemcsak ideológiát kínáltak, hanem „egy egészen más minő-

ségű és sokkal szabadabb kisközösségi életet” is propagáltak. Mestereink óhatatlanul a szabadság fogalma felé tolták a gondolkodásunkat. A beavatkozás nélküli szabad individuum glorifikálásával a szabadság utáni olthatatlan vágyunkat fejeztük ki.

Úgy éreztük, hogy ki kell mondanunk: az ember ki fog törni ebből az elidegenedett, atomizált létből, ebből az „őszállapotból”, és ha végre így alakul, akkor – a bérmunka eltűnésével egyidejűleg –, megvalósulhat végre az egyén valódi és teljes szabadsága.

Az ember, ahogy Karl Marx írta: „Reggel vadász, délben halász, este pedig kritikai kritikus lehet”, és ebben a kiteljesült utópiában a munka az élet céljává, értelmévé válhat, hozzájárulva ahhoz, „hogymindenkinek a szükségletei szerint jussanak a javak, hisz a társadalom minden tagja képességei szerint teljesít”.

Mi azt olvastuk ki Heller Ágnes írásaiból, hogy ebben az ideális társadalomban az emberek erkölcsileg egyenlőek és az állam szerepe igencsak korlátozott. Ugyanis a marxi utópia pozitív antropológiára épült: kizsákmányolás és elidegenedés hiányában megszűnnek a konfliktusok, a munkás jogos tulajdonosa lesz mindannak, amit megtermel és ter-

mésztesen ebben az álomvilágban minden dolognak mértéke az ember! Akkor persze nem vettük észre Heller Ágnes nyomaiban járva, hogy mi valójában az emberi szabadság és emancipáció filozófusát keressük. (Utólag persze világos, hogy tévedés volt a korai Marxban felfedezni.)

Azt persze nem tudtuk, hogy amikor az egyén valódi és teljes szabadságának kivívásáról írtunk, akkor átjárási pontot találtunk ahhoz, amit másfél évtizeddel később már liberális hitvallásként hirdettünk. Tulajdonképpen a *totális emancipáció* lehetőségét kutattuk, és úgy gondoltuk, hogy Heller révén mi már tudjuk, hogy miképpen fog az emberiség „a tagadás tagadása révén” kitörni az atomizációból és áltálal hogyan válhatunk valamennyien szabad emberi lényvé.

Marx *A német ideológiában* ezt írta: „Csak a munkásokkal való közösségben (nyeri el) minden egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje, csak közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság”.⁸ „Azért, hogy a testvéries állapotban zavartalanul örülhessen végtelenségnek.”

Az elidegenedés nem csupán személytelen hatalmaknak szolgáltatja ki az egyént, hanem a történelem fátyla mögé rejtve egyszermind el is fedi a kiszolgáltatottság társadalmi gyökereit. „Lebbentünk fel ezt a fátylat!” hirdettük azért, hogy az ember minden irányban ki tudja művelni hajlamait! Ha ez megvalósul, akkor nem lesz többé konfliktus egyén és egyén, egyén és társadalom között. Marx ezt szó szerint értette (sic!). És akkor, abban az emancipálódott új világban „szeretetért csak szeretetet cserélhetsz, bizalmat csak bizalomért”.⁹

Hiába figyelmeztetett Petri György *Vörösmarty* című versében a tudatlanságunk miatt ránk leselkedő veszélyekre:

„Oszló káprázatok, felsült remények – meddig győzi az ép ész televénye emészteni a rideg törmelékét.”

Hamarosan kiderült, hol vannak ennek az utópikus szabad gondolkodásnak a nagyon is valóságos határai. S amikor „kicsaptak az universitásról” nyilvánvalóvá vált számomra is, hogy nem szabad végiggondolatlanul politikai akciózásba fogni filozófiai absztrakciók alapján. Ezeknek a hibáknak és bakugrásoknak a felismerésében már Vajda Mihály segített nekem és diákköri társaimnak. Akkoriban a legtöbb írását kéziratban olvastam, és ő is olvasta diákköri tanulmányaimat. Többször jártam nála a Filozófiai Intézetben. Szellemi mesterem volt, segített abban, hogy mit olvassak el, mi az, amit feltétlenül meg kell tanulnom. A filozófiai diákkörben

dolgozatot írtam az elidegenedésről. A szöveget Vajda Misu is véleményezte és javította. Ezt az írást később a Filozófia Tanszék az Országos Tudományos Diákkörök Konferenciájára is továbbküldte, amit abban az évben Gödöllőn rendeztek meg. Amikor ezek a szövegek születtek, 1971-et írtunk. Közeleedtünk az 1972-es reformellenes fordulathoz. A fordulat után Kádárék nekiestek azoknak a gondolkodóknak, többek között Heller Ágnesnek és Vajda Mihálynak, akiktől a legtöbbet tanultunk. Ekkorra már minket is kizártak a jogi karról.

Amúgy – Kis Jánossal egyetértve – azt gondolom, hogy volt idő, amikor a mára már teljesen marginalizálódott marxizmus még kritikai gondolkodásra ösztönözte a liberálisokat.

Ki tudja, talán erre gondolhatott Heller Ágnes, amikor egyszer csak úgy mellékesen odavette nekem, hogy milyen kár, hogy igen korán feladtam és már nincs nyoma sem az írásaimban, sem a beszédeimben az utópikus gondolkodásnak!

Igaza volt! (Ebben is.)

JEGYZETEK

¹ Két és fél évtizeddel később megdöbbenett, hogy az akkoriban elkobzott kéziratokat és könyveket mind elégették, így valamennyi rendőrségi kézre került kéziratunk megsemmisült. Ez a „csacsi magyar belügy”, ahogy Kószeg Feri később a *Beszélő* hasábjain nevezte őket, egyáltalán nem tisztelte a kultúrát, butább volt, mint a rezsim, és úgy gondolom, hogy azok, akik a könyvek bezúzására utasítást adtak, soha nem is hallottak a nagy történelmi könyvégetésekről. Nem tanultak a történelemből, ami sokat elárul a magyar társadalomról. Amúgy a szamizdatot az imént idézett idiotizmus ellen akartuk használni, ám ezekkel a sötét szobák mélyén kukkoló, orosz egyetemeken kiképzett idiotákkal szemben sokszor alulmaradtunk. Volt ebben a munkában valami sziszifuszi, izzadságszagú fáradozás. Aránytalan tehekkel voltunk megrakva, ám egy évtizeden át azzal álltunk magunkat, hogy a nemzet, ha van ilyen, velünk van. (Ebben ma már nem vagyok biztos.)

² A Szolidaritás megalakulásának 2. évfordulóján a budai Bem téren néhány tucatnyian csendes tüntetésre jöttünk össze; a rendőrség lezárta a teret és oszlatott. Vonakodva tettünk ennek a felszólításnak eleget, engem például négyen cipeltek a kopottas URH kocsiig. Rajk Lacival, Harasztival és Nagy Bálinttal együtt bevitték a rendőrszere. Pákh Tibort pedig, aki, mint mindig magához ragadta a szót és hangosan protestált, jó messzire elvitték, és valahol a városon kívül az országúton kitétték. Menjen haza, ahogy tud.

³ *The New York Review of Books*, 1984. április.

⁴ Konrád György: *A közép túgúlása. Gondolkodás Európáról*. Noran, Budapest, 2004.

⁵ Uo. 243.

⁶ Uo. 252.

⁷ Uo. 238.

⁸ *MEM*, 3:63.

⁹ *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 89.